

21. *Лукашевич В. М.* Глобалістика / В. М. Лукашевич. — Львів: Новий Світ — 2000, 2004. — 392 с.

22. *Герст П.* Сумніви в глобалізації. Міжнародна економіка і можливості керування / Герст П., Томпсон Г. — К.: К. І. С., 2002. — 306 с.

23. *Пермінов В. О.* Концепція транснаціональної державності у сучасній політичній науці: автореф. дис. ... канд. політ. наук / Пермінов В. О.; Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара. — Дніпропетровськ, 2011. — 17 с.

2.12. Формування політичної нації у вимірі інтеграційних орієнтирів сучасної України

І. Д. Дугко

Формування української політичної нації — процес, поглиблення якого значною мірою залежить не тільки від внутрішньополітичних, а й зовнішньополітичних обставин. І більше того, відповідно до найдраматичніших періодів історії України, пов'язаних, зокрема, з революційними подіями середини XVII ст. або 1917—1921 рр., саме зовнішньополітичний чинник може відіграти чи не найбільш впливову роль щодо формування української нації відповідно до чинника суверенітету українського суспільства у його міжнародному вимірі.

Сучасний етап незалежності України, зумовлений необхідністю і водночас можливістю інституційного оформлення її інтеграційних орієнтирів як тенденції світового розвитку, може надати принципово нових рис українському суверенітету як передумови поглиблення або, навпаки, обмеження процесу формування української політичної нації. Ідеться про ступінь обмеження суверенних прав України в контексті вимог інтеграції, з одного боку, а з іншого — про важливість збереження етно-політичної специфіки українського суспільства як здобутку багатовікової історії, сутнісної риси сучасних етно-політичних процесів України, що (попри неоднозначність і навіть суперечливість останніх) є передумовою формування української політичної нації та своєю чергою розвитку державності.

Так, усупереч доволі поширеній у наукових колах позиції щодо розмивання національних особливостей держав в умовах економічної інтеграції глобального рівня та зростання внаслідок зазначеного дестабілізаційних явищ в країнах — членах інтеграцій-

них формувань, не менш визнаними є ті, що розглядають денационалізацію лише як можливу тенденцію суб'єктів інтеграційних процесів, визнають можливість збереження національних особливостей країн — членів інтеграційного об'єднання і, більше того, твердять про стабільність економічного розвитку названих суб'єктів як важливого спонукального чинника їх політичної стабілізації [1—7]. Останні позиції за умови їх наукової обґрунтованості набувають особливого значення для України, серед ознак конфліктогенності якої — як соціально-економічна, так і етно-політична нестабільність.

Утім, щодо виокреслення альтернативних тенденцій інтеграційної політики глобального рівня, то їх слід сприймати не лише як відображення наукових позицій, а й практичних підходів до об'єднувачих процесів у межах різних інтеграційних об'єднань. Для України, що в цьому плані перебуває в зоні впливу двох різновекторних за принципами структури і функціонування «гравітаційних» полів» — Європейського Союзу та ЄЄП (Єдиного економічного простору) — вибір інтеграційних орієнтирів набуває не тільки економічного, а й політичного і навіть цивілізаційного значення. Йдеться про збереження державності, культурних і національних надбань, носієм яких є українська політична нація.

Саме зазначене, як можна припустити, стало підґрунтям для українського політичного керівництва щодо визначення пріоритетів інтеграційної політики України у європейському напрямі з урахуванням того, що ЄС попри внутрішні економічні і політичні труднощі і навіть кризові явища виявляє тенденцію до розвитку, політичного плюралізму, компромісних підходів до розв'язання економічних проблем, збереження національних традицій окремих країн. На противагу цьому проекти економічної інтеграції, що пропонуються з боку Москви — як у межах СНД, так і надалі (від початку 2000-х рр.) в межах ЄврАзЕС (Євразійського економічного співтовариства), ЄЄП, і, зокрема Митного союзу (який розглядається як складова і водночас важливий етап повноцінної інтеграції в межах ЄврАзЕС і ЄЄП), будучи мотивованими ідеєю геополітичного центрризму Росії, не гарантують ні економічної незалежності, ні, відтак, політичної демократії, ані національного відродження України, а за цим — не можуть визначити за пріоритет східний вектор зовнішньої політики країни.

Підтвердженням зазначеного слугують як організаційні (процесуальні) засади функціонування та прийняття рішень у межах інтеграційних об'єднань на теренах СНД, так і пов'язані з цим економічні показники. Так, попри численні заяви російських по-

літиків (включно з керманічами держави) щодо економічних вигід для країн — членів інтеграційних об'єднань на євразійському просторі реальні цифри та розрахунки щодо економічних перспектив у межах цих об'єднань навряд чи можуть засвідчувати обопільні вигоди усіх їх реальних або потенційних членів. Щодо Митного союзу, наприклад, то 57 % голосів у ньому на сьогодні має Росія, тоді як інші його члени — Казахстан і Білорусь — по 21,5 %. При цьому 87,97 % усіх митних зборів надходять до російського бюджету. Казахстан отримує 7,33 %, Білорусь — 4,7 % [8, 12].

На таких же принципах (а саме — нееквівалентності позицій і впливів) мають функціонувати ЄврАзЕС й ЄЄП як інтеграційні формування, які пропонуються Росією. Так, відповідно до базових документів зазначених утворень, скажімо, Договору про заснування ЄврАзЕС (що був підписаний 10 жовтня 2000 р. Білоруссю, Казахстаном, Киргизстаном, Росією, Таджикистаном) рішення в Інтеграційному Комітеті (постійнодіючий орган Співтовариства) приймаються 2/3 голосів. При цьому кількість голосів кожної зі Сторін, що домовляються, відповідає її пайовому внеску до бюджету Співтовариства на утримання органів ЄврАзЕС, фінансування, проведення засідань органів Співтовариства і Комісії Постійних представників..., а саме

- Республіка Білорусь — 15 голосів;
- Республіка Казахстан — 15 голосів;
- Киргизська Республіка — 7,5 голосів;
- Російська Федерація — 40 голосів;
- Республіка Таджикистан — 7,5 голосів;
- Республіка Узбекистан — 15 голосів [9].

Щодо Угоди про формування Єдиного економічного простору як рамкового документа (підписаного 19 вересня 2003 р. Республікою Білорусь, Республікою Казахстан, Російською Федерацією та Україною), то визначення нею порядку прийняття рішень у межах керівних структур (Комісія держав-учасниць) зумовлюється кількістю голосів кожної держави з урахуванням її економічного потенціалу [10]. Концепція формування Єдиного економічного простору тлумачить зазначене таким чином із констатацією наслідків щодо невиконання рішень: «завершення роботи з підготовки проектів міжнародних договорів та інших документів ЄЄП приймаються, якщо відповідний проект узгоджений не менше ніж трьома державами-учасницями, на які припадає не менше двох третин сукупного валового внутрішнього продукту». І далі: «держави-учасниці визнають необхідність закріплення механізму

реалізації прийнятих рішень, введення санкцій за їхнє невиконання, а також механізму вирішення спорів у кожному укладеному ними міжнародному договорі, спрямованому на формування ЄСП. Ці документи повинні містити положення про неприпустимість застережень до них» [11].

Зрозуміло, що такі підходи об'єктивно гарантують не просто пріоритет, а превалюючі позиції Росії в межах зазначених структур при тому, що функціонування ЄврАзЕС і ЄСП передбачає утворення координуючих органів з передачею їм частки повноважень кожної держави-учасниці. «Органи ЄСП створюються на основі поєднання міждержавних елементів та принципу передачі частини повноважень Сторін єдиному регулюючому органу з поступовим підвищенням значущості останнього», — мовиться в Угоді про формування Єдиного економічного простору [10]. Для Росії — це не просто статус, а перспектива підпорядкування своїм інтересам позицій інших країн.

Так, досвід вже Митного союзу доводить, що Кремль ніколи не піде на реалізацію чийхось національних інтересів за рахунок своїх власних економічних пріоритетів або вигоди. Показовим прикладом є Білорусь як суб'єкт дії Митного союзу, що вимушена еволюційно поступатись економічним суверенітетом за отримання преференцій від РФ в економічній (насамперед, енергетичній сфері) [12, 13]. Характерно в цьому плані для України, що, здійснюючи активні дипломатичні зусилля з її втягування до Митного союзу через агітацію взаємовигідної економічної співпраці (зокрема в енергетичній сфері), РФ від імені Газпрому відверто зазіхає на стратегічно важливі для українського суверенітету об'єкти. Парадоксом (принаймні для Білорусі) у даному відношенні є те, що відповідно до принципів інтеграційного членства в Митному союзі (відповідно до базових документів, зокрема, ЄСП) узгоджена макроекономічна політика мала б сама по собі (а не за рахунок продажу стратегічних об'єктів, втрати економічної незалежності) забезпечувати конвергенцію макроекономічних показників, зокрема вирівнювання рівня внутрішніх цін, передусім — на енергоносії, і тарифів на послуги природних монополій.

Але чи варті з урахуванням викладеного кроки України на економічне зближення з Росією, якщо вигоди від реалії інтеграційного (Митного) союзу, і зокрема у газовій сфері, вочевидь матимуть тимчасовий характер, тоді як перспективою інтеграційного об'єднання стане обмеження самостійності України не тільки в економічній, а й (з урахуванням логіки функціонування поглиблених інтеграційних зв'язків) політичній сфері.

Важливого значення у даному відношенні набувають не тільки економічні, а й політичні (політико-цивілізаційні) чинники, коли інтеграція в межах ЄврАзЕС, ЄЄП, Митного союзу передбачає об'єднання країн, характерними рисами політичного життя яких на сьогодні є авторитаризм, корумпованість політичної влади, гострота соціально-економічних і політичних проблем.

Доречними у даному відношенні видаються роздуми (причому щодо Росії) відносно інтеграційних процесів на євразійському просторі одного з членів Політради опозиційної партії «Яблоко» О. Шишлова, який у своїй статті «Єдиний економічний простір — для гастарбайтерів і наркотрафіка?» пише: «У намальованій широкими мазками картині захоплюючого майбутнього — Єдиного економічного простору (ЄЄП) і Євразійського Союзу (відповідно до статті В. Путіна і «Известиях» від 3 жовтня 2011 р.) втрачаються реально існуючі проблеми, які можуть стати критичними для Росії вже в найближчі роки. У якому напрямі пропонується розвивати інтеграцію за участі Росії? Вочевидь, на перший план висувається не європейський, а азійський напрям. Ніяких підвалин розраховувати, що «входження у Європейський союз... дозволить кожному з його учасників скоріше й на більш сильних позиціях інтегруватися в Європу» (Путін), не проглядається, принаймні — для Росії. В ролі перспективних учасників ЄЄП називаються Таджикистан і Киргизія. Як відомо, сьогодні Росія посідає 154—164 місце (з 178 країн) за індексом сприйняття корупції. До речі, інші сучасні учасники ЄЄП — Білорусь і Казахстан — перебувають у цьому рейтингу вище: на 127 і 105 місця, відповідно. Таджикистан стоїть у рейтингу корумпованості на тих самих сходинках, що і Росія, а Киргизія — ще на рівень нижче, на 164—167 місці. Може, варто було б обирати інші орієнтири?» [14].

Якщо з огляду на зазначене окреслити політико-цивілізаційні інтеграційні перспективи у східному напрямі, входження України до відповідних об'єднань вочевидь перекриває потребу (принаймні вимоги щодо) будь-яких реформ у політичній сфері, а за цим — поглиблення, відновлення демократичних засад розвитку, яких вона (Україна) прагне за часи незалежності. За умов зростання проблем у системі політичного керівництва країною за відсутності належного рівня демократії етно-національна, етнокультурна роз'єднаність суспільства може перетворитись на чинник конфліктогенності України.

Утім, чинник політико-цивілізаційних впливів залишається одним з найважливіших і водночас одним із найбільш складних і

багатовимірних як в аспекті формування української політичної нації, так і в аспекті окреслення інтеграційних орієнтирів України. Суспільство залишається розколотим відносно культурно-цивілізаційних та інтеграційних преференцій країни, коли західні і центральні регіони орієнтовані переважно на західний вектор, а східні є принаймні нейтральними або східноорієнтованими відносно інтеграційних перспектив України. Прихильниками східного вектора інтеграції часто-густо є не тільки представники російської етнічної групи (від 12 до 16 % населення України), а й російськомовні (зросійщені) представники української спільноти як провідники проросійських тенденцій. Зазначене можна розглядати в аспекті наслідків довготривалого історичного перебування України в регіональних кордонах з Росією, коли остання — від кінця XVIII ст. виступала в ролі метрополії по відношенню до України як національної околиці, а надалі — від 20-х рр. XX ст. — як союзний центр щодо України як національної республіки.

Проблема цивілізаційних впливів Росії по відношенню до України не втрачає своєї дискусійності. Водночас щодо твердження сучасних прихильників євразійських орієнтирів в аспекті цивілізаційного прогресу України в коаліції з Росією, то воно навряд чи може підтверджуватись історичними реаліями. Так, утративши рештки автономного устрою наприкінці XVIII ст., Україна поступово почала перетворюватися з регіону, що характеризувався передовими європейськими тенденціями економічного розвитку, високим рівнем освіти і культури населення, на сировинну околицю Російської імперії, що позбавлялася будь-яких ознак державності, національних і мовних традицій. По суті такі самі риси характеризували й період історичного перебування України у складі СРСР, незважаючи на ідеологічні постулати комуністичного режиму щодо союзницьких, рівноправних відносин суб'єктів федерації. Характерно, що імперські тенденції значною мірою характеризують і сучасні інтеграційні проекти Росії, коли економічне об'єднання під егідою Москви нагадує не стільки співробітництво, скільки підпорядкування учасників можливого економічного союзу Російській Федерації як геополітичному центру євразійського простору.

Можна припустити, що це було й залишається очевидним для українських урядів, незважаючи на зміну партійної належності президентів або партійного складу парламенту чи урядових кіл. Звідси й традиційність визнання західного інтеграційного вектора за стратегічний орієнтир керівництва України. Утім, очевидним є й те, що досягнення зазначеного вимагає згуртованого поступу усього суспільства, а це своєю чергою стане можливим

тільки тоді, коли прагматизм західних інтеграційних орієнтирів буде визнаним переважною більшістю нації і політичних сил України. Важливими кроками щодо цього може стати й згуртування суспільства на єдиних цивілізаційно-ціннісних орієнтирах як фактор формування української політичної нації.

Проте питанням залишається, наскільки рух у західному інтеграційному напрямі може сприяти або, навпаки, гальмувати процес формування української політичної нації з огляду на суперечливість інтеграційних впливів глобального (і, зокрема, європейського рівня), з одного боку, а з іншого — суперечливість цивілізаційних впливів, які відчуває на собі українське суспільство на етапі незалежності.

Слід визнати в цьому відношенні, що порівняно з інтеграційними утвореннями на теренах СНД, і зокрема ЄЄП, репрезентованому як економічне об'єднання (за прихованої тенденції перетворення на політичне або навіть геополітичне формування) Європейський Союз від його конституціонування Маастрихтською угодою 1992 р. або Договором про Європейський Союз (почав діяти 1993 р.)¹ визначив не менш масштабні економічні й політичні інтеграційні орієнтири [15—16]. Метою ЄС проголошувалося: сприяння економічному і соціальному прогресу країн-учасниць шляхом побудови простору без внутрішніх кордонів; посилення економічного і соціального зближення та утворення економічного і валютного союзу з наступним введенням спільної валюти; утвердження ідентичності ЄС на міжнародній арені за рахунок проведення спільної зовнішньої політики і політики безпеки з можливістю визначення у майбутньому спільної оборонної політики; зміцнення захисту прав і інтересів громадян країн-членів шляхом запровадження інституту громадянства ЄС і поширення співробітництва у сфері юстиції та внутрішніх справ, що включає проведення спільної імміграційної та візової політики та співробітництво між судовими, правоохоронними і митними органами.

Зазначене узагальнено дістало класифікацію в Маастрихтській угоді як три основи («опори») інтеграційної політики:

- Економічний і валютний союз (ЄВС);
- Спільна зовнішня політика і політика безпеки;
- Спільна політика у сфері внутрішніх справ і юстиції.

¹ Маастрихтська угода була підписана в лютому 1992 р. і набула чинності в листопаді 1993 р. після її ратифікації 12 країнами Європейського співтовариства: Бельгією, Німеччиною, Італією, Люксембургом, Нідерландами, Францією, Великою Британією, Данією, Ірландією, Грецією, Іспанією, Португалією. 1995 р., у зв'язку з розширенням ЄС, до Маастрихтської угоди приєдналися Австрія, Фінляндія, Швеція.

Додамо, що масштабність проектів інтеграції дістала відображення в Маастрихтській угоді й щодо інституційної структури, обсягів повноважень провідних структур і механізмів прийняття рішень у ЄС. Так, Маастрихтська угода підвищила значення серед керівних структур ЄС Ради (міністрів) як законодавчого органу при поширенні (порівняно з попередньо чинними установчими документами Європейського співтовариства) сфери застосування Радою при прийнятті рішень системи голосування кваліфікованою більшістю (за умови чітко визначених норм подачі голосів країн-членів об'єднання¹) [17, с. 38—39]. Зазначене водночас стосувалося лише питань економічної політики (т. зв. першої опори), тоді як характер прийняття рішень з питань спільної зовнішньої політики і політики безпеки, а також питань юстиції і внутрішніх справ (т. зв. друга і третя опори інтеграції) залишився міждержавним, базованим на принципі одностайності. Крім того, важливого значення в аспекті збереження балансу між централізмом і демократією набуло підвищення ролі в прийнятті рішень ЄС Єврокомісії як найвищої виконавчої влади Євросоюзу і Європарламенту як представницької структури, що обирається безпосередньо громадянами країн — членів ЄС.

Так, в основу функціонування ЄС було покладено принцип субсидіарності (Стаття 3b Римського Договору про заснування ЄЕС від 25.03.1957), що зумовлював прийняття рішення на можливо нижчому рівні із залученням верхніх ланок управління до будь-яких дій тільки у тому разі, якщо ці дії будуть ефективніші за відповідні дії нижніх ланок [18]. Тобто Договір обмежував юрисдикцію і повноваження органів Європейського Союзу у тих сферах, які не перебували в межах його виключної компетенції. Співтовариство мало здійснювати заходи лише у тих випадках, якщо мета запропонованого заходу не може бути досягнута на національному рівні (самими державами-членами), а тому вимагає зусиль на рівні Співтовариства.

Зміни в системі міжнародних відносин та прискорення процесів економічної і політичної інтеграції в ЄС протягом 1990-х рр. окреслили вимогу перегляду Договору про Європейський Союз,

¹ Рада міністрів за Маастрихтським договором складалася з 15 міністрів — по одному від кожної держави ЄС. Голоси країн-членів отримували вагові коефіцієнти відповідно до кількості населення цих країн притому, що маленькі держави мали гарантоване мінімальне представництво. Гранічне значення для кваліфікованої більшості встановлювалося на рівні 62 голоси з 87 (71 %). Франція, Німеччина, Італія та Об'єднане Королівство мали по 10 «голосів»; Іспанія — 8 «голосів»; Бельгія, Греція, Нідерланди та Португалія — по 5 «голосів»; Австрія та Швеція — по 4 «голоси»; Данія, Ірландія та Фінляндія — по 3 «голоси»; Люксембург — 2 «голоси».

що відбулося з прийняттям Амстердамського договору 1997 р. (набув чинності 1999 р.¹) [19]. Договір конкретизував підходи країн-членів до спільної зовнішньої політики та політики безпеки, значно підвищивши роль Союзу у цій сфері. Колишнє положення статті Маастрихтської угоди, що передбачало подвійну відповідальність за визначення та реалізацію спільної зовнішньої політики та політики безпеки Європейського союзу і країн-членів було замінено на інше, де лишився тільки Союз. Найвищим виконавчим органом, який мав визначати принципи, розробляти спільну стратегію, проводити спільні заходи, а також закріплювати систематичне співробітництво держав-членів, визнавалася Європейська рада. Одночасно було введено положення про активну, беззаперечну і в дусі лояльності та взаємної солідарності підтримку країнами-членами спільної політики Союзу. Ця ж стаття формулювала основні цілі ЄС у таких напрямках:

- захист спільних цінностей, фундаментальних інтересів, наслідності та інтегрованості Союзу у відповідності до принципів Статуту ООН;
- посилення безпеки Союзу в усіх аспектах;
- збереження миру та посилення міжнародної безпеки згідно з принципами Статуту ООН, Гельсінського Заключного акта та Паризької хартії;
- підтримка міжнародного співробітництва;
- розвиток і консолідація демократії, повага прав людини та фундаментальних свобод.

Згідно з текстом Амстердамського договору значним змінам підлягла організаційно-управлінська структура спільної зовнішньої політики та політики безпеки. Значно підвищувалася роль Європарламенту, з яким мав консультиватися Голова Європейської ради. Держави-члени могли передавати на розгляд Раді питання, що стосуються спільної зовнішньої політики та політики безпеки. Голова Ради мав скликати надзвичайні засідання Ради. Запроваджувалася нова посада — Верховного голови з питань спільної зовнішньої політики та політики безпеки. Особа, яка мала посісти цю посаду, одночасно ставала Генеральним секретарем Ради зі своїм виконавчим апаратом — відділом планування політики та раннього запобігання [20].

Останнє передбачало введення нових підходів до визначення типу заходів, які могли бути реалізованими Радою у сфері спіль-

¹ Амстердамський договір був підписаний і ратифікований 15 країнами ЄС, що діяли в межах Маастрихтської угоди.

ної зовнішньої політики і політики безпеки. Амстердамський договір вводив новий захід, а саме — спільну стратегію. Цей тип заходу в реалізації Європейської Ради спрямовувався на визначення мети, строків і методів, доступних для Європейського Союзу і його держав-членів у тих галузях, де держави мають важливі спільні інтереси (Стаття 13(2) Договору про Європейський Союз). Новий тип заходу набував важливості в рамках досягнення більшої ефективності у сфері спільної зовнішньої політики і політики безпеки. Рада набувала права приймати будь-яке рішення на засадах спільної стратегії кваліфікованою більшістю. Утім, передбачалося, що держава-член, виходячи з важливих та поданих нею доводів щодо національної політики, могла блокувати процес прийняття рішення на рівні Ради.

Інновацією у даному відношенні ставала й техніка конструктивного утримування. Відповідно до угоди утримування не перешкоджало прийняттю Радою рішення. Проте, якщо за звичайних умов таке рішення мало б бути обов'язковим для країни-члена, яка утрималася, конструктивне утримування ставало винятком із загальної норми. Під час голосування країна-член мала дати формальне пояснення щодо непогодження із запропонованим заходом. За таких обставин прийняте рішення не набувало для відповідної країни характеру обов'язкового для виконання. Така країна-член, утім, не мала реалізовувати дії, які могли б протиставлятися прийнятим рішенням (стаття 23(1) Договору про Європейський Союз) [21].

Наступний етап інституційних змін щодо функціонування Європейського Союзу (відповідно до Договору про ЄС) зумовлювався Ніщцьким договором країн-членів, підписаним у лютому 2001 р. (набув чинності 2003 р.¹) [22].

Необхідність прийняття нового договору зумовлювалась новою хвилею поширення Європейського Союзу, що передбачало необхідність з'ясування низки вагомих організаційних питань, і зокрема щодо суверенітету країн-членів, розподілу голосів у законодавчих, виконавчих, представницьких структурах ЄС, механізму прийняття рішень тощо.

В аспекті проблеми суверенітету Ніщцький договір гарантував країнам-претендентам насамперед великі повноваження в процесі ухвалення рішень на рівні Євросоюзу. Зокрема, від моменту

¹ Ніщцький договір було підписано 15 країнами — членами ЄС. 2004 р., після чергового поширення членства Євросоюзу, до Ніщцького договору приєдналися Угорщина, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Чехія, Естонія. Загальна кількість країн — учасниць Ніщцького договору становила 25 держав.

набуття країною членства в ЄС їй надавалося право пропонувати свого представника до Європейської Комісії: передбачалося зменшення кількості членів комісії після того, як загальна кількість країн-членів ЄС досягне 27 (після вступу чергової групи). Розподіл вирішальних голосів у Раді Європи, а також місць у Європарламенті та дорадчих органах (Комітеті з економічних і соціальних питань, Регіональному комітеті) мав здійснюватися з урахуванням демографічного фактора із застереженням інтересів як «великих», «середніх», так і «малих» країн. Так, для оцінки нового розподілу вирішальних голосів у Раді Європи передбачалося брати до уваги не лише кількість дійсних голосів, а й ту обставину, що для прийняття рішення необхідна щонайменше половина країн-членів (а в деяких випадках 2/3). За умови, якщо б це суперечило очікуванню «малих», кожна з них могла вимагати верифікації на предмет, чи справді в країнах, які приймають рішення, мешкає 62 % населення ЄС. Додатково до цього в аспекті захисту національних прав малих держав більшість питань, рішення з яких зазвичай приймалися Радою, було віднесено до так званої процедури спільного прийняття рішень (ст. 251 Договору Європейського Співтовариства), яка, власне, давала право Європарламенту заблокувати їх.

Крім того, Ніццький договір окреслив механізм координації між суверенітетом і наднаціональністю як принципом функціонування інтеграційного об'єднання. Це дістало своє відображення, по-перше, в перенесенні низки питань з режиму одноголосного схвалення рішень до режиму, за яким вони ухвалювалися кваліфікаційною більшістю голосів¹ (що уможливило прийняття рішень усупереч позиції однієї або групи країн за умов подвоєння загальної кількості членів Союзу). По-друге, у впровадженні методу так званої поступової інтеграції, який полягає у почерговому віднесенні територій до наднаціональних — від ідентифікації території, з'ясування її значення для процесу інтеграції, охоплення регулювання міжнародного права, включення до II або III «опор» міжнародної співпраці до остаточного усупільнення. З іншого боку, Ніццький договір створив низку бар'єрів, які в ході

¹ Згідно з ухваленою в грудні 2000 р. в Ніщі угодою після розширення необхідна кваліфікована більшість мала становити 258 голосів з 345. Розподіл голосів з 1 січня 2005 р. набув такого визначення: Велика Британія, Італія, Німеччина, Франція по 29 голосів; Іспанія — 27; Нідерланди — 13; Бельгія; Греція, Португалія — по 12; Австрія, Швеція по 10, Данія, Ірландія, Фінляндія — по 7 голосів; Люксембург — 2 голоси. Вагомість голосів нових членів ЄС розподілялася так: Польща — 27, Румунія — 14, Чехія та Угорщина — по 12, Болгарія — 10, Словаччина та Литва — по 7, Латвія, Словенія, Естонія та Кіпр — по 4, Мальта — 3.

такого співробітництва мали забезпечити найслабші країни — члени ЄС від поділу на категорії і, як результат, від вилучення їх із важливих сфер, охоплених інтеграційними процесами.

Важливого значення в Ніщському договорі набуло визначення перспективних підходів до реалізації організаційних питань Союзу як з огляду на ефективне функціонування об'єднання, так і гарантії дотримання країнами-членами принципів функціональної демократії, визначених у ст. 6 положення 1 Договору ЄС. Відповідно до декларації № 23 («Декларації щодо майбутнього Європи») визначалося чотири ключові питання, що потребували дискусії в аспекті подальшого реформування та забезпечення функціональності ЄС:

- більш детальний поділ повноважень між ЄС та країнами-членами відповідно до принципу субсидіарності, координації взаємозв'язку між суверенітетом і наднаціональністю за зростання тенденції прийняття рішень кваліфікованою більшістю голосів;

- визначення статусу Хартії основних прав як політичного документа і необхідної складової Договору ЄС у контексті зміцнення основних прав у рамках Європейського Союзу і гарантування національного суверенітету країн;

- спрощення договорів ЄС (без зміни змісту) з метою надання їм більшої чіткості та зрозумілості, а також об'єднання організаційних норм і правил, що стосуються ЄС, у єдиному договорі, який тим самим почне виконувати функції «європейської конституції»;

- визначення ролі парламентів держав у європейській архітектурі з урахуванням двох основних проблем. По-перше, гарантування парламенту провідної ролі у внутрідержавному процесі прийняття рішень стосовно інтеграції як механізму, що зміцнював би демократичну легітимацію процесу інтеграції на державно-національному рівні. По-друге, зміцнення співпраці між парламентами країн — членів ЄС щодо питань інтеграції та посилення їх впливу на процес прийняття рішень власне в ЄС, аж до реалізації ідеї створення другої палати Європарламенту, до складу якої входили б представники парламентів країн.

Провідною метою дискусії із зазначених питань мало стати «поліпшення і гарантування демократичної легітимації та прозорості Союзу і його інституцій, аби наблизити їх до громадян країн — членів» (пункт 6 Декларації). З позицій країн-кандидатів на членство в ЄС важливим ставав той факт, що частина з них як члени Союзу отримувала право брати участь у прийнятті рішень щодо згаданих вище питань, натомість решті країн-кандидатів

«Декларація щодо майбутнього Євросоюзу» (пункт 8) гарантувала статус спостерігача [23].

Визначення перспектив розвитку Європейського Союзу, а також накопичення Договорів, що мали регламентувати його функціонування, підвело країн-членів до розробки проекту Конституції ЄС як міждержавного договору, що мав чітко визначити правові, інституційні й організаційні засади Союзу за допомогою заміни усіх попередніх документів єдиним договором, узагальнення законодавчої процедури, зменшення правових інструментів ЄС, уточнення його повноважень. Серед головних нововведень, що передбачалися проектом Конституції — юридичний статус ЄС, введення поста президента Європейського Союзу і міністра іноземних справ ЄС, включення до самого договору Хартії основних прав як обов'язкової до виконання усіма країнами-членами Союзу, вдосконалення інституційної структури, подальше обмеження в застосуванні права вето у прийнятті рішень, залучення до прийняття рішень у ЄС національних парламентів тощо [24].

Проект Конституції був розроблений спеціально утвореним для цього Конвентом і після публічного міжурядового обговорення прийнятий у червні 2004 р. головами держав і урядів 25 країн ЄС. Урочисте підписання Конституційного договору відбулося 29 жовтня 2004 р. в Римі, після чого для набуття чинності він мав бути ратифікований усіма країнами Європейського Союзу. Однак внаслідок того, що референдуми про ратифікацію Конституції у Франції (травень 2005 р.) і Нідерландах (червень 2005 р.) не дали позитивного результату, її впровадження було відкладено на невизначений термін.

Альтернативою європейської Конституції став Лісабонський договір, що був офіційно підписаний 13 грудня 2007 р. та після його ратифікації національними парламентами 27 держав Євросоюзу набув чинності 1 грудня 2009 р.¹ Лісабонський договір (офіційно «Лісабонська угода про внесення змін в Угоду про Європейський Союз й Угоду про заснування Європейської Спільноти» [25]) — це, власне, декілька установчих документів, що внесли кардинальні зміни до структури і змісту попередніх інституційних документів Євросоюзу. Лісабонський договір про Євросоюз запровадив засадничі положення діяльності ЄС, а також змінені положення про спільну зовнішню політику і політику

¹ Лісабонська угода була підписана 27 країнами — членами Європейського Союзу після приєднання до нього в січні 2007 р. Болгарії і Румунії.

безпеки (СЗППБ). Договір про функціонування ЄС, який замінив і значною мірою змінив Договір про заснування Європейського співтовариства, розвинув приписи Договору про Євросоюз стосовно сфер повноважень і діяльності інститутів та допоміжних органів об'єднання. До установчих договорів було додано самостійний документ — Хартію Європейського Союзу про основні права.

Лісабонський договір враховує перспективи поглиблення європейської інтеграції, тому реформування охопило практично всі сфери діяльності ЄС. Нововведення стосуються ліквідації поліструктурного характеру Євросоюзу і наділення його міжнародною правосуб'єктністю. ЄС замінив Європейське співтовариство і став його правоступником. Було ліквідовано поділ ЄС на три основи («опори»), хоча СЗППБ разом з Європейською політикою безпеки і оборони (ЄПБО) сформували окремі напрями діяльності, що регулюється Договором про Євросоюз і не має суто міжнародного характеру. Особливість цієї діяльності полягає насамперед в окремій процедурі ухвалення рішень.

Договір вніс інституційні зміни до структури ЄС. Замість п'яти запроваджувалося сім інституцій. До Європейського парламенту, Ради, Комісії, Суду та Рахункової палати додалися Європейська рада і Європейський центральний банк. Європейська рада отримала статус повноцінної інституції, чії рішення з політичних декларацій фактично набули характеру нормативних актів ЄС. Запроваджено посаду голови європейської ради, що обирається на 2,5 року з можливістю переобрання. У зв'язку зі зростанням ролі та повноважень ЄС у сфері СЗППБ/ЄПБО введено посаду верховного представника ЄС із закордонних справ і політики безпеки, підпорядкованого голові Комісії і Європейської ради. Верховному представнику передано функції та повноваження верховного представника по ЄПБО і комісара із зовнішніх зв'язків із підпорядкуванням йому служби зовнішніх зносин, включаючи усі посольства ЄС у третіх країнах і при міжнародних організаціях.

Інституційний механізм ЄС за лісабонським договором став набагато розгалуженішим, у його діяльності посилились елементи наднаціональності. Окрім допоміжних органів, до нього ввійшло чимало установ з такими сферами компетенції, як фінанси, промисловість, медицина, захист прав людини, охорона навколишнього середовища, транспорт, спільна зовнішня політика і політика безпеки, інтелектуальна власність, простір свободи безпеки і правосуддя тощо.

Лісабонській договір надав вичерпне окреслення переліку компетенцій Євросоюзу із виокремленням його п'яти типів: виключна; спільна; координуюча; повноваження діяти з метою підтримки, координації чи доповнення дій держав-членів; специфічна компетенція у сфері СЗППБ/ ЄПБО. Чітко визначено, до якого типу належить кожний напрям політики ЄС.

Суттєві зміни було внесено в процедурні норми прийняття рішень. Це стосується насамперед відмови від права вето в Раді міністрів як законодавця і зміни системи голосування кваліфікованою більшістю у бік поширення останньої на значну кількість додаткових сфер. Рішення в Раді (міністрів) прийматимуться, якщо за них проголосувало більше 55 % країн (кількістю не менше 15), що представляють, як мінімум, 65 % населення Союзу. Повне введення в дію нової системи голосування передбачено протягом 2014—2017 рр. притому, що до визначеного часу будь-яка країна зможе вимагати застосування не «подвійної більшості», а системи голосування, затвердженої Ніццьким договором. Крім того, нові норми голосування не розповсюджуються на класичні «червоні лінії», які залишилися недоторканими. Зокрема, право вето зберігається у сфері СЗППБ/ ЄПБО, соціальной політиці, податковій політиці, в питаннях боротьби з фінансовими порушеннями, у співробітництві з питань кримінального права та ключових аспектах екологічної політики.

Процедура прийняття рішень за Лісабонським договором регулюватиметься й через інституційні норми, зокрема, через посилення ролі в процесі прийняття рішень Європарламенту (кількість депутатів якого визначатиметься за коефіцієнтом від кількості країн-членів). Процедура спільного прийняття рішень застосовуватиметься приблизно до 80 переданих у компетенцію ЄС питань, що майже вдвічі перевищує попередні показники. Крім того, Європарламент на рівних з Радою міністрів братиме участь у затвердженні бюджету ЄС. Так, Європейський парламент уподібнюється в цьому відношенні до нижньої палати бікамерального законодавчого органу, в рамках якого він представляє громадян Євросоюзу, а Рада ЄС як верхня палата захищає інтереси держав-членів. Досягнення паритетності з Радою ЄС логічно завершує поетапну еволюцію Європарламенту від дорадчого органу до повноправного учасника законодавчого процесу в ЄС.

Інновацією є й включення в процес прийняття рішень ЄС Національних парламентів. Вони здійснюватимуть моніторинг законодавчих пропозицій Комісії з метою контролю за підтримкою принципу субсидіарності. Якщо протягом восьми тижнів після

оголошення пропозиції Комісії більше третини парламентів країн ЄС зроблять заяву, що воно не відповідає принципу субсидіарності, і нададуть обґрунтування зазначеного, така пропозиція має бути переглянута (так званий механізм «жовтої картки»). Вагомого значення набуває й положення Договору щодо громадянської ініціативи, коли громадяни ЄС отримують право виступати з пропозиціями Європарламенту або Раді щодо зміни законодавства. Для цього необхідно заручитися підтримкою даної ініціативи з боку мільйона громадян. Комісія, однак, зберігає за собою право вирішувати, чи належить здійснювати заходи щодо задоволення цього запиту.

Утім, держави-члени і надалі визначатимуть і контролюватимуть розвиток і зміст європейської інтеграції завдяки збереженню вимоги одностайності в перегляді установчих договорів, чіткішому розмежуванню повноважень між Європейським Союзом і державами-членами і, зокрема, дотриманню принципу присвоєння компетенцій, відповідно до якого Євросоюз діє винятково в межах повноважень, наданих йому установчими договорами. Більше того, Лісабонський договір надає державам-членам право залишити Європейський Союз відповідно до встановленої процедури добровільного виходу з ЄС. У Договорі обговорюється можливість і процедура виходу зі складу ЄС його членів відповідно до законодавства країни, повідомлення про це Європейській раді та за рішенням Ради, прийнятим кваліфікованою більшістю [26—28].

Отже, якщо узагальнити риси еволюційного розвитку Європейського Союзу від Маастрихтського до Лісабонського договорів відповідно до інституційних і процедурних вимірів, то поряд із тенденцією виявлення наднаціональності в прийнятті рішень (як об'єктивний чинник зростання чисельності членів Союзу із одночасним поглибленням і поширенням сфер інтеграції) ЄС зберігає і певним чином посилює демократичні норми, що узгоджуються з централістськими засадами функціонування. Особливо важливим у даному відношенні є формування політики Європейського Союзу (через процедурні норми прийняття рішень) з урахуванням багатьох ситуативних моментів, що (на противагу прийняттю рішень у запропонованих інтеграційних об'єднаннях на теренах СНД із чітко визначеними параметрами на підпорядкування членів цих об'єднань геополітичному центру — Росії) дає можливості досягнення компромісних підходів з урахуванням національних інтересів як великих, так і середніх, і малих держав. Європейський Союз у цьому відношенні є справді унікаль-

ним явищем європейського континенту. Його унікальність у тому, що народи й держави, які входять до його складу, мають можливість ефективного використання механізмів гармонійного поєднання національних, міждержавних і спільних інтересів у всіх сферах економічної, політичної, безпекової, культурної інтеграції на великому геополітичному просторі.

Викладене набуває особливого значення для України, що прагне реалізувати інтеграційну політику поєднано із розв'язанням складних внутрішньополітичних проблем. Так, з огляду на проблеми формування політичної нації, входження України до Євросоюзу отримує характер ціннісного орієнтуру завдяки декільком надзвичайно вагомим чинникам. Серед таких:

1. Цивілізаційний фактор. Європейський Союз — це об'єднання країн сталої демократії, реалізація якими загальновизнаних демократичних принципів стала не просто критерієм входження в європейський інтеграційний простір, а нормою суспільного життя і міжнародних відносин. Право етнічних груп, що формують або можуть сформувати політичну націю, на власний культурний, цивілізаційний розвиток — серед даних загальновизнаних норм. Мова може йти про реалізацію загальних національних особливостей розвитку держави, що, відповідно до політичних та інституційних засад ЄС, об'єктивно мають урахуватися в реалізації політики об'єднання. Показовим у цьому відношенні є те, що відповідно до Лісабонського договору (як чинної установчої угоди) ЄС визнає права, свободи та принципи, визначені у Хартії засадничих прав та робить її юридично обов'язковою. Держави — члени ЄС підписали Хартію 2000 року. Статус Хартії як юридично обов'язкової означає, що під час підготовки та імплементації своїх законів ЄС повинен дотримуватися прав, що їх визначено в тексті Хартії. Держави — члени Союзу мають робити так само під час імплементації законодавства ЄС у себе.

Заслуговує на увагу й визначення в Лісабонському договорі системи цілей і цінностей ЄС як зобов'язання щодо підтримки:

- миру та безпеки;
- стабільного та збалансованого розвитку Землі;
- солідарності та взаємоповаги народів;
- вільної та чесної торгівлі;
- подолання бідності;
- захисту прав людини;
- дотримання міжнародного права і його поліпшення, як це визначено, зокрема, у Хартії ООН.

Лісабонський договір підтвердив повагу ЄС до принципу рівності серед держав-членів і національної ідентичності кожної з них, до місцевих і регіональних автономій. Договір визначив зобов'язання Союзу захищати культурне та мовне розмаїття Європи [26].

Отже, євроінтеграційні орієнтири України зумовлюють повагу до національних тенденцій країни як важливої передумови консолідації суспільства на спільних ціннісних засадах. З іншого боку, досягнення Україною критеріїв членства в ЄС як відповідності демократичним нормам розвитку — цивілізаційного здобутку Європи — є платформою, що сприятиме опрацюванню спільних інтересів задля національної консолідації суспільства.

2. *Інституційно-процесуальний чинник.* Лісабонський договір окреслив механізм захисту національних інтересів країн — членів Європейського Союзу попри тенденцію на зростання наднаціональності об'єднання протягом понад 20 років його історії. Проявом останнього є насамперед поширення сфери застосування Радою міністрів у процесі прийняття рішень системи голосування кваліфікованою більшістю (при зміні критеріїв подання голосів відповідно до чисельності населення країн-членів). Утім, зазначене торкнулося передусім малих країн за збереження «ваги» голосів у процесі прийняття рішень великих і середніх держав. Так, принцип розподілу голосів за пропорцією населення міг би бути вигідним для України. Якщо б Україна приєдналася до ЄС найближчим часом, як вважають аналітики, то за зазначеною схемою вона посіла б почесну п'яту позицію, поступаючись Німеччині, Великій Британії, Франції, Італії й випереджаючи Польщу та Іспанію [29].

Додатково в аспекті механізму захисту національних інтересів (як великих, так і середніх, і малих держав) — зростання ролі в процесі прийняття рішень Європейської ради як найвищого політичного органу ЄС, що складається з голів держав і урядів країн — членів ЄС, а також Європарламенту як законодавчого і водночас представницького органу Європейського Союзу, що безпосередньо обирається громадянами держав — членів Союзу. На увагу заслуговує й новий інструмент залучення громадян до ухвалення рішень — так звана «громадянська ініціатива», яка передбачає, що один мільйон осіб (з 500 мільйонів громадян ЄС) кількох держав-членів може подати петицію до Європейської Комісії для внесення пропозицій щодо тих чи інших законопроектів. Тож, громадяни вперше отримують можливість прямо висловлюватися щодо законотворчого процесу в Європейському Союзі

у розрізі захисту національних інтересів суспільства. Задля поліпшення поінформованості про те, як ЄС досягає своїх рішень, Рада міністрів, розглядаючи законопроекти та голосуючи щодо них, має проводити зустрічі з громадськістю. Договір збільшує кількість сфер діяльності ЄС, щодо яких Європейський Парламент і Рада міністрів діятимуть за процедурою «спільного ухвалення рішень». Це означає, що депутати ЄП, обрані напряму громадянами ЄС, мають більший вплив на законодавство та бюджет Союзу.

Крім того, згідно з Лісабонським договором, більше можливостей безпосередньо впливати на процес ухвалення рішень у Європейському Союзі отримали національні парламенти країн-членів. Нова система так званого завчасного запобігання надає їм право вносити коментарі до законопроектів. Це гарантуватиме реалізацію принципу субсидіарності, коли структури ЄС не перебіратимуть на себе вирішення питань, якщо вони краще розв'язуватимуться на національному або місцевому рівнях.

Так, тенденція наднаціональності взаємодіє відповідно до чинного законодавства ЄС із підтримкою суверенітету, реалізацією національних тенденцій (інтересів) його країн-членів. Для України — це перспектива завершення процесу формування української політичної нації як найважливіша ознака державності і збереження національного суверенітету країни.

3. Безпековий фактор. Лісабонський договір окреслив подальші кроки щодо формування спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС. Договір розширив відповідні повноваження Європейського Союзу: до них увійшли операції з роззброєння, консультації та допомога з військових питань, а також допомога у відновленні стабільності після конфліктів. Також Договір окреслив можливість тіснішої співпраці у сфері оборони між тими державами — членами ЄС, які цього забажають.

Лісабонський договір передбачає надання державами-членами цивільних і військових сил, потрібних для імплементації Спільної оборонної та безпекової політики, визначає роль Європейської оборонної агенції. Договір містить підпункт про солідарність (на добровільній основі) у разі, якщо держава-член стає жертвою терористичної атаки, природної або техногенної катастрофи. Маємо також нові положення щодо посилення боротьби з міжнародною транскордонною злочинністю, нелегальною міграцією, торгівлею людьми, зброєю та наркотиками.

Важливого значення набуває чинник віднесення СЗППБ до так званої червоної лінії, в межах якої рішення приймаються за

умови одностайного схвалення всіма державами — членами ЄС. Отже, місії, які ЄС може виконувати за його межами з підтримки миру, запобігання конфліктам і зміцнення міжнародної безпеки, можуть здійснюватися у контексті Хартії ООН і за погодженням національних урядів країн-членів [26].

Зазначені підходи — в аспекті національних інтересів України як позаблокової держави, що потребує міжнародної взаємодії в умовах глобальних викликів сучасності. Так, участь України в СЗППБ Європейського Союзу на правах повноправного члена або принаймні взаємодія України з ЄС у зазначеній сфері сприятиме, по-перше, зміцненню національної безпеки як важливої умови реалізації національних інтересів країни. Мова може йти при цьому не тільки про внесок України у міжнародну безпеку як шляху утворення сприятливого зовнішнього середовища, а й про власний національний суверенітет і національні кордони країни. Варто враховувати зростання конфліктогенності з РФ адже Росія продовжує вибудовувати політику, спрямовану на зміцнення свого домінування на пострадянському просторі. У цьому контексті заслуговує на увагу той факт, що в Організації договору про колективну безпеку, що перебуває під патронатом РФ, створено реальну військову складову, яка вже може бути використана у певних ситуаціях. Крім цього, Росія внесла зміни до Военної доктрини, згідно з якими вона може застосовувати збройні сили за межами власної території, у тому числі для захисту громадян РФ [30].

По-друге, визнання євроінтеграційного курсу як пріоритетного і безальтернативного для України із відповідним політичним й організаційним забезпеченням даного курсу на державному рівні мало б зняти, як передбачається, будь-яку політизацію проблем військово-політичного співробітництва по лінії Україна — ЄС, що на противагу інтеграції по лінії Україна — НАТО мало б не роз'єднувати суспільство, а, навпаки, сприяти його згуртованості на спільних ціннісних засадах.

4. Економічний фактор. Досягнення економічних і соціальних стандартів розвинутих країн-членів Європейського Союзу є однією з найвагоміших передумов реалізації національної ідеї про стабільну, соборну, суверенну Україну, що посідає гідне їй місце серед інших країн європейської спільноти. Здійснення реальних внутрішньополітичних і внутрішньоекономічних реформ із одночасним поступовим інтегруванням з ЄС є умовою не тільки поліпшення соціально-економічних показників в аспекті європейських стандартів і цінностей як практики внутрішнього розвитку,

а й формування громадянського суспільства з ознаками політичної (громадянської нації).

5. *Чинник еволюційного розвитку Європейського Союзу.* Однією з найбільш показових рис розвитку ЄС є тенденція поступовості, поетапності, зваженості та високого рівня відповідальності у розвитку європейської інтеграції — від простих форм регіональної інтеграції до більш складних і широкомасштабних: від зони вільної торгівлі, митного союзу і спільного ринку товарів — до єдиного внутрішнього ринку із вільним рухом товарів, послуг, капіталу, осіб, відтак — до економічного й валютного союзу, запровадження спільної європейської валюти і лише на завершальному етапі — до політичного союзу. Слід урахувати, що інтеграційні процеси у політичній сфері відбуваються найбільш складно і суперечливо, оскільки вони передбачають наявність високого рівня взаємовідносин між країнами, готовність делегувати дедалі більшу частину свого суверенітету наднаціональним органам, зростання усвідомлення спільності потреб, інтересів, цінностей, наявність тенденцій до зближення, об'єднання різних елементів політичних відносин і зв'язків [31].

Зазначені позиції набувають позитивної перспективи з урахуванням політики на узгодження позицій, досягнення компромісу країн-членів ЄС щодо глибини, характеру, напрямів інтеграції, з одного боку. А з іншого — реалізації інтеграційного курсу за збереження національних тенденцій кожної окремої країни об'єднання. Так, попри думки деяких експертів щодо кризи Європейського союзу через неприйняття спільної Конституції ЄС, мова може йти й про еволюційність розвитку Союзу як об'єднання, що враховує в своїй політиці як світові, так і національні реалії.

У контексті суспільно-політичного життя України — це можливість українського народу виокремитися як унікальній політичній нації, спроможній (з урахуванням кредиту часу та перспектив розвитку) досягти соборності на засадах спільних соціально-економічних і політичних інтересів, увійти еволюційно до Європейського Союзу як впливовому суб'єкту політичних і соціально-економічних процесів європейського континенту.

Література

1. Глобалізація і безпека розвитку. Монографія. / Кер. авт. колект. і наук. ред. О. Г. Білорус. — К.: КНЕУ, 2001. — 733 с.

2. Білорус А. Глобалізм: інтеграція чи імперіалізм? / Білорус А. // Економічний часопис ХХІ. — 2002 — № 6. — С. 3—9.

3. *Кремень Т. В.* Нова роль держави як головного носія суверенітету в умовах глобалізації / Кремень Т. В. // Держава і право. — 2003. — Випуск 21. — С. 665—671.

4. Национальное государство в условиях глобализации // Государственная служба за рубежом. Реферативный бюллетень. — № 3 (53). — М.: Издательство РАГС, 2004. — 185 с.

5. *Тодыка О. Ю.* Народовластие в условиях глобализации: монография / О. Ю. Тодыка / под ред. А. В. Петришина, д-ра юрид. наук, проф. АПРН Украины. — Харьков: Право, 2005. — 210 с.

6. *Пастухова Н. Б.* О многообразии подходов к трактовке и пониманию суверенитета / Пастухова Н. Б. // Государство и право. — 2007. — № 12. — С. 80—84.

7. Современные глобальные проблемы / отв. ред. В. Г. Барановский, А. Д. Богатуров. — М.: Аспект Пресс, 2010. — 350 с.

8. *Павленко Р.* Останній шанс Росії / Павленко Р. // Тиждень. — 2011. — № 15 (180). — С. 12—14.

9. Договор об учреждении Евразийского экономического сообщества от 10 октября 2000 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.evrazes.com/docs/view/3>

10. Угода про формування Єдиного економічного простору [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU03085.html

11. Концепція формування Єдиного економічного простору [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU03085.html

12. Газпром став єдиним власником білоруської труби [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://forum.pravda.com.ua/read.php?2,211467509,211467843>

13. Росія отримала всю білоруську трубу в обмін на дешевий газ [Електронний ресурс]. <http://www.pravda.com.ua/news/2011/11/25/6785941/>

14. *Шишлов А.* Единое экономическое пространство — для гастарбайтеров и наркотрафика? [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://shishlov.ru/news/index.phtml?id=613>

15. Treaty on European Union. Official Journal. C 191, 29 July 1992 [Electronic resource]. — Retrieved from: <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/da/t/11992M/htm/11992M.html>

16. The Maastricht Treaty. Treaty on European Union. Maastricht, 7 February 1992 [Electronic resource]. — Retrieved from: <http://www.eurotreaties.com/maastrichteu.pdf>

17. Словник-довідник Європейського Союзу / ред. Ю. Марченко. — К.: К.І.С., 2001. — 152 с.

18. Subsidiarity. EU Glossary [Electronic resource]. — Retrieved from: http://europe.eu.int/scadplus/lossary/subsidiarity_en.htm

19. The Treaty of Amsterdam. Amending the treaty on European Union, the treaties establishing the European Communities and certain related acts.

Amsterdam, 2 October 1997 [Electronic resource]. — Retrieved from: <http://www.eurotreaties.com/amsterdamtreaty.pdf>

20. Амстердамський договір 1997 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://djerelo.com/international-relations/130-mizhnarodni-organizacii/8081-60-amsterdamskyu-dogov%D1%96r-1997-r>

21. *Эдди Де Смайтер*. Текущее развитие права Европейского Союза: Амстердамский договор. Институт Европейского Права. Католический Университет Левена (Бельгия) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://eulaw.edu.ru/documents/articles/amsterd_dogovor.htm

22. Treaty of Nice. Amending the treaty of European Union, the treaties establishing the European Communities and certain related acts (2001/C80/01)/ 10.3.2001 Official Journal of the European Communities C 80/1 [Electronic resource]. — Retrieved from: http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/12001C/pdf/12001C_EN.pdf

23. *Ян Барч* (Польша), керівник політичного кабінету Міністра закордонних справ Польщі. Європейська інтеграція — Суверенітет — Самовизначення [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://soskin.info/ea/2001/4/20010480.html>

24. Национальный суверенитет Европейского Союза. Конституция ЕС. 14/ 03/ 2005 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.allpravo.ru/news/2005/03/14/344.html>

25. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007. Official Journal of the European Union. C 306. — Vol. 50. — 17 December 2007. — P.1-231 [Electronic resource]. — Retrieved from: <http://eur-lex.europa.eu/JOHtml.do?uri=OJ:C:2007:306:SOM:en:HTML>

26. Путівник По Лісабонському договору [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/virtual_library/libontreaty_uk.pdf

27. Лиссабонський договір. Справка [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://ria.ru/politics/20091002/187235710.html>

28. *Кавешников Н. Ю.*, заведующий Центром политической интеграции Института Европы РАН, доцент МГИМО(У). Лиссабонский договор: как меняется Европейский союз [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=44723>

29. *Їжак О.* Конституція Європейського Союзу: проблеми та перспективи для України (за досвідом республіки Польща) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.db.niss.gov.ua/docs/polmil/120.htm>

30. Указ Президента Российской Федерации о Военной Доктрине Российской Федерации. 5 февраля 2010 года № 146. Военная Доктрина Российской Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://trof-av.narod.ru/files/zakon/doktrina.htm>

31. *Деменко О. Ф.* Європейський Союз після Лісабонської угоди / Деменко О. Ф. // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — 2010. — № 19. — С. 396—403.